

OVER ARCHITECTUUR

Een voorlopige bestandsopname

Henk Oosterling

(lezing Academie voor Bouwkunst Tilburg, 17 januari 1997)

Ik woon tegenover de Kop van Zuid. Voor mijn balkon, aan de overzijde van het kanaal dat ten behoeve van de doorvaart rond 1870 werd gegraven, is in drie jaar tijd een gigantisch rood bakstenen gebouw verrezen. Reeds voor de voltooiing bleek het al te klein te zijn voor de diensten die het zou moeten huisvesten: belasting en rechtbank. Vóór dit gebouw, aan de oeverrand, was een nog hoger kantoorgebouw geprojecteerd dat mij het zicht op het aan de horizon verrijzende Feijenoord stadion volledig zou ontnemen. Het gebouw is er niet gekomen en het zal er ook niet komen. Tenminste, als we er vanuit gaan dat het gestileerde computeroptrekje van de Havendienst dat op dezelfde plek is verrezen niet weer binnen enkele jaren zal worden afgebroken. Van alle geprojecteerde wolkenkrabbers is er nog geen enkele gerealiseerd. De projectontwikkelaars kijken de kat uit de boom. Riek Bakker werkt ondertussen ergens anders.

De Erasmusbrug, het vlaggeschip van Rotterdam, staat, 100 meter verderop rechts van mijn balkon, vrolijk in de wind te wapperen. Door wind en water veroorzaakte onvoorziene krachten hebben de planologische neurose van Riek Bakker overgebracht op de tuinen. Ben van Berkel, die, geheel in overeenstemming met een recente, respectabele trend in intellectuele kringen om ongegeneerd te plagiëren, zijn ontwerp aan de Alamillobrug van Santiago Calatrava in Sevilla ontleende, heeft, behoedzaam manoeuvrerend tussen kunst, kunde en kosten, een metropolitaan hebbedingetje gerealiseerd. Maar ook hier pakte de praktijk anders uit. Zo bleek de verkeerstechnische opnamecapaciteit al vanaf de opening lager dan vereist: bestemmingsverkeer of niet, iedereen wil tussen de omhoogtorende vrouwebenen doorrijden. Toen een mij bekende architect enkele maanden terug aan Van Berkel vroeg wat hij de afgelopen zomervakantie zoal had gelezen had, luidde het quasi-nonchalante antwoord: "Oh, wat Deleuze".

"O, wat Deleuze." Wat hebben klapperende tuinen met Gilles Deleuze te maken? Is er een verband tussen Deleuzes filosofie, waarin deterritorialisering en nomadisme, creativiteit en conceptualiteit, filosofie en kunst met elkaar verbonden worden, is er een verband tussen deze filosofie van de tuimeling, de wankelende architectonische inzichten van Ben van Berkel en de klapperende tuinen van de Erasmusbrug? Is er, kortom, iets anders te zeggen over de relatie tussen architectuur en filosofie dan dat de laatste een inspiratiebron binnen het ontwerpproces zou zijn?

A. "Architectuur is de concretisering van het maatschappelijke denken"

Hegel stelde rond 1821:

"dat wat te begrijpen *is*, de opgave van de filosofie is, want dat *wat is*, is de rede. Wat het individu betreft, zo is ieder toch een *zoon van zijn tijd*; zo is ook de filosofie *haar tijd in gedachten gevat*"(7.26).

Maar zo heet het verderop "als de *gedachte* van de wereld verschijnt ze pas in de tijd, nadat de werkelijkheid haar ontwikkelingsproces voltooid heeft en zich heeft afgerond". De uil van Minerva vliegt pas uit bij het invallen van de schemering.

Moeten we de bovenstaande stelling op dezelfde hegeliaanse wijze begrijpen? Zijn binaire opposities als concreet-abstract, idee-materie, vorm-inhoud nog toereikend om over hedendaagse architectuur te spreken? Zijn we, kortom, na Hegel "iets opgeschoten"? Kan materie het denken concretiseren? Kent het denken dan geen specifieke ervaring van ruimte/tijd? Is architectuur "haar tijd in materie gevat"? Is zij een driedimensionale sculptuur, utopisch dan wel atopisch georiënteerde spatialiteit? Is architectuur kritisch of serviel, dienstbaar? Al deze vragen worden door de stelling opgeroepen. Laten we daarom eerst een systematische analyse van de geïmpliceerde termen voorstellen.

1 "Maatschappelijk denken"

Over welk denken, of beter: over wiens denken spreken we als we het over het maatschappelijk denken hebben? Gaat het daarbij om een samenhangend stelsel van gedachten, concepten en ideeën die de opdrachtgever er op nahoudt? Of de ontwerper, de architect? Of zijn het de opvattingen van de gebruiker, de toekomstige bewoner die als het maatschappelijk denken worden aangeduid?

Zo bezien zijn er allerlei niveaus die in het maatschappelijk denken verdisconteerd zijn: een economisch (de opdrachtgever), een ideologisch/filosofisch (ontwerper), een technisch (uitvoerder) en een pragmatisch (bewoner) niveau. Gebouwde architectuur lijkt eerder een compromis van deze verschillende perspectieven dan het harmonieuze, ultieme hoogtepunt ervan.¹

In die zin is architectuur - maar we spreken hier dus nogal onkritisch over gebouwde architectuur - eerder een conflict dan een glorieuze concretisering. Architectuur, zo zouden we kunnen stellen, is, zo het al een uitdrukking ergens van is, een geconcretiseerd conglomeraat van economische, ideologische, technische en pragmatische dilemma's. Architectuur is eerder een discussiestuk dan een pronkstuk. De discussie gaat, lang nadat het gebouw is opgeleverd door: graffiti, vandalen, klussers, schotelantennebezitters, zij blijven in discussie met de gematerialiseerde spatialiteit die de architectuur ook is.

De vraag wanneer het architectonische concept klaar is, is tegen de achtergrond van de bovenstaande opmerkingen makkelijk te beantwoorden: als het gebouw wordt afgebroken. Tot dat moment blijft in ieder geval een groep de ruimte

1. Openheid Benthem/Crouwel functionalisme, vraag/opdracht centraal econ functionele formalistische eis. Opdrachtgever - bepaalde karakteristiek keuze architectuur overtuigen via conceptuele waarden: reflectieproces met opdrachtgever, indoctrinatie, eerst colleges. bruskere,

en de materie 'bevragen'. En als bevragen een belangrijk component van een kritische discussie is, dan kan architectuur zonder enig probleem als een maatschappelijk discussiestuk worden opgevat.

Wat echter bediscussieerd wordt is minder duidelijk. Volgens sommigen zou architectuur zich erop toeleggen een niet onderdrukkende omgeving voor mensen te realiseren.² De indeling van ruimte situeert personen niet alleen ten opzichte van een buitenwereld, maar ook ten opzichte van elkaar en van hun innerlijk. Een gevangeniscel onderscheidt zich daarin in niets van een openbaar gebouw of een boerenhut. In die zin oriënteren Weebers gevangenisblok en Peperklip zich op dezelfde wijze. Staat dit ter discussie. Iets concreter: is dat wat Foucault disciplinerend heeft genoemd aan een maatschappij-kritische discussie onderhevig in de architectuur? Is wonen een experimentele omgang met ruimtelijke structuren, met spatialiteit?

2 Concretisering

"Concret". Architectuur zou de 'concret'isering van het maatschappelijk denken zijn. Opnieuw duiken er een reeks vragen op. Impliceert de tegenstelling abstract versus 'concreet'? Conceptueel versus belichaming? Gaat het om materie, om ruimte/tijdsstructuren, waarbinnen mensen moeten functioneren?

Als we ruimte/tijd als oriëntatie nemen dan moeten we ook hier verschillende niveaus van 'concretisering' onderscheiden. De conceptuele ruimte - dat wat Kant aan het eind van de *Kritik der reinen Vernunft* de "Architectur der Vernunft" noemt - is van andere aard dan die van de tekening, die weer van de VR-simulatie verschilt. Het lezen van een tekening vergt andere kennis dan de verkenning van een VR'ruimte'. Is de driedimensionaliteit in de laatste slechts een simulatie - en dus altijd afgezet wordt tegen een 'reële' fysieke presentie in een kamer of laboratorium - een maquette biedt een driedimensionaliteit die echter door zijn afmetingen tot een sculpturaal beeld beperkt blijft. Het tweedimensionale beeld van de tekening wordt driedimensionaal in de maquette. De 1:1 realisering in het gebouw kent zowel het sculpturale beeldkarakter als de kinesthetische overrompeling waarvan in de VR-simulatie sprake is. Vindt hier een progressief-cumulatieve realisering van ruimte/tijd plaats?

Waar in deze verschaling treedt het conceptuele gehalte aan het licht? Waar het materiële? Hoe verhouden tekeningen zich ten opzichte van teksten, en deze weer ten opzichte van 'concret'? Is tekenen denken?³ Peter Eisenman stelt de vraag naar de relatie tussen concept, tekening, maquette en gebouw aan de orde.

3 Architectuur

Onder de vraagstelling sluimert nog een modernistische praxis opvatting, waarin weer een aristotelische potentie-actualisering thematiek doorspeelt die Hegel op een moderne leest schoeit: wat gedacht wordt, krijgt zijn beslag en vervolmaking in de materie. Vatten we architectuur als een intermezzo in een maatschappelijke discussie

2. Zie: A. Tzonis, ...

3. Zie: R. Zwinnenburg, ...

op, dan volstaat deze oppositie niet meer. Architectuur als een 'eeuwig', onafgebroken experiment vereist een her-denking van wat conceptualiteit zou kunnen betekenen. Is zij misschien beide: reflecterende materie, materiële reflexiviteit?

4 Architecturale ervaring

Binnen de architectuur is reeds in een vroeg stadium van de explicitering van een postmoderne sensibiliteit de vraag opgekomen naar een nieuwe metafysica die de basismetaforen - onder andere het menselijk lichaam - serieus neemt.⁴ Als de architectuur gezien wordt vanuit het lichamelijke blijken alle pogingen om haar te definiëren mank te gaan. Deze ervaring hangt samen met een ruimte-tijd positionering, waarin verticaliteit en horizontaliteit, maat en compositie, vorm en functie de wijze waarop lichamen zich in deze ruimte bewegen 'onbewust' bepalen. Er kan sprake zijn van overrompeling door de grootte of door de dynamiek van de structuur. Deze ervaring wordt door Kant als de ervaring van het verhevene omschreven en onderscheidt zich van dat wat hij het schone noemt: een overzichtelijke localiseerbare ruimte die vanuit een esthetische gedistantieerdheid - dus: belangeloos, niet betrokken - kan worden gecontempleerd.

Sacrale ruimtes kunnen zo overrompend zijn dat de architectuur volledig opgaat in een ervaring. Of deze architecturaal of sacraal, esthetisch of spiritueel is doet er weinig toe.

.....

5 Ma-ai: tijdruimtelijke interval en sociale relaties

Ieder *discours* is tevens een *parcours*, ieder *project* kent een *traject*. De verruimtelijking - *dif-ferere* bij Derrida⁵ - van het denken of de spatialisering/spatiëring van de reflexiviteit is een gegeven dat zich door de gehele filosofie laat terugvinden, zij het dat er telkens andere bewoordingen en positie worden ontwikkeld. Zodra de tijd-ruimte dimensie als het materiële of het lichamelijke - Descartes' *uitgebreidheid* - wordt begrepen, wordt duidelijk hoe schematisch diens dualisme - opgeworpen als een dam in het worden - per definitie is.

Het Japanse concept 'ma ai', reeds in eerdere studies als een mogelijke kandidaat aangemerkt om een andere verhouding tot tijd, ruimte en transsubjectieve socialiteit te denken⁶, komt in aanmerking om de kritiek een affirmatieve wending te geven.

.....

B. Architectuur en filosofie: reflectie als reflex van de materie

4. Zie: Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture* (1977), p. 112. Zie fallushotel van Minoru Takeyama.

5. Zie: J. Derrida, "La Différance", in: *Marges de la philosophie*, pp...

6. Zie: Edward T. Hall, ...; zie ook: Derrick van der Kerckhove, *Brainframes*.....

Wat is precies de aard van het hedendaagse verbond en verband tussen dat wat de 17e eeuwse filosoof Rene Descartes geest en lichaam dan wel bewustzijn en uitgebreidheid of materie noemde? Anders gesteld: bestaat er een onlosmakelijke band tussen reflectie en materie, tussen conceptualiteit en tastbaar materiaal? Dat tussen beide een kloof gaapt, weten we, maar of deze zo onoverbrugbaar is als Descartes doet voorkomen, wens ik te betwijfelen. De achterliggende vraag is: welke rol speelt vandaag de dag theorie in de praktijk van architecten en stedenbouwkundigen? Welke conceptuele reflectie is eigen aan hedendaagse architectuur en stedenbouw?

I. Moderniteit

Laat ik beginnen vanuit een modernistisch standpunt een verband tussen filosofisch denken en architectonisch handelen te leggen. De relatie tussen het moderne functionalisme en het kantiaanse denken staat centraal. In het tweede deel richt ik me tot dat wat door velen als postmodern denken wordt gekwalificeerd, maar wat ik - om de vele problemen die deze kwalificatie heeft opgeleverd - liever als hedendaags denken aanduidt. Ik spits het toe op de wijze waarop Kants gedachtengoed door met name Gilles Deleuze is geherinterpreteerd. Wat ik wil aantonen is een transformatie van het reflexieve denken: van identificerend en totaliserend naar opschortend en ontsluitend denken. Of in iets toegankelijker termen: van een probleemoplossende naar problematiserende reflectie. Om het spannend te houden laat ik nog even in het midden waar ik mijn betoog mee afsluit.

1. Architectuur en denken: identificeren en totaliseren

Een architectonisch ontwerp impliceert een aantal rationale, methodische beslissingen. Het ontwerp oriënteert zich doorgaans op een omvattend concept. In die zin is iedere architectonische activiteit rationeel en in de feedback reflexief. Er wordt niet op intuïtie ontworpen, ook al zullen diffuse intuïties, toeval en plotse invallen in het creatieve proces ongetwijfeld een belangrijke rol spelen. Als ik in het nu volgende over rationeel ontwerpen spreek, doel ik echter niet op deze rationaliteit. Wat ik met de term 'rationeel' op het oog heb, betreft veelmeer een reeks samenhangende vooronderstellingen van waaruit wordt ontworpen. Een kosmologische, theologische of wetenschappelijke visie. Sommigen zullen een onderscheid willen maken tussen voorrationeel en rationeel ontwerpen. Het voorrationele slaat dan op ontwerpmodellen die in tribale, door mythologisch denken bepaalde samenlevingen worden gehanteerd.

Alexander Tzonis houdt zich in zijn boek *Het architectonische denken* met het fenomeen rationaliteit binnen de architectuur bezig. Dit boek biedt naar mijn mening een instructieve tekst, hoewel ze precies daar ophoudt waar het interessant begint te worden. Tzonis combineert een semiotisch georiënteerde inzet met een Wittgensteiniaanse angelsaksisch denken, getoonzet door een op de Frankfurter Schule geïnspireerde maatschappijkritiek. Maar precies dat wat zich recentelijk als een Frans 'differentiedenken' heeft ontwikkeld, ontbreekt. Niettemin geeft zijn analyse te denken. Zo zet hij, met Lévy-Strauss structuralistische analyse van tribale samenlevingen - *Het wilde denken* - en de paradigmatheorie van Kuhn in het

achterhoofd, terecht zijn twijfels bij de oppositie tussen voorrationeel-rationeel.

Tzonis toont aan hoe iedere rationele werkwijze, die met het mythologische denken breekt zelf eveneens een samenhangende visie of systeem vooronderstelt, waarvan het bestaan als zodanig niet sluitend te bewijzen is. Dit systeem beroept zich vanaf de Renaissance terug op empirisch aantoonbare mathematische wetten. Deze worden aanvankelijk verankerd in een verkapt theologisch model. Naarmate dit model aan zeggingskracht inboet, komt het accent op de mens en zijn innerlijke natuur te liggen. Zo wordt volgens Alberti de architect geleid door de aangeboren eigenschappen van de menselijke geest.

Schoonheid en de zintuiglijke lust zijn korte tijd de graadmeters, maar onder invloed van de toenemende rationalisering van de maatschappij komt vanaf het midden van de 18e eeuw de nadruk steeds meer op interne functionaliteit, op constructieve en functionele doelmatigheid te liggen. Tegen die tijd had het reeds in de vroege Renaissance gestarte historische onderzoek naar de verschillende regels die architecten in de loop der eeuwen hadden gehanteerd bij hun ontwerpbeslissingen, een volstrekt onoverzichtelijke situatie opgeleverd. Het corpus blijkt een opeenhoping van tegenspraken. Chambers bijvoorbeeld verwerkt dit in zijn *Treatise on Civil Architecture* uit 1759.

Het ontwerpen wordt werelds en vindt zijn logica in de structuur van het menselijke bewustzijn. Ik zou hier een vergelijking willen maken met wat zich in deze tijd in de filosofie afspeelt. Het is de tijd van de Encyclopedisten, van de Verlichting die door en in het werk van Immanuel Kant tot zijn ultieme hoogtepunt wordt gevoerd. Zoals Chambers in 1759 tot de conclusie komt dat historisch onderzoek naar de ware regels slechts tegenspraak op tegenspraak genereert, zo concludeert Kant in zijn ruim 20 jaar later - 1781 - verschenen *Kritik der reinen Vernunft* dat filosofen die door de geschiedenis heen uitspraken over de wereld als gesloten systeem hebben gedaan elkaar voortdurend tegenspreken. De bewijzen die bijvoorbeeld voor materialistische of idealistische theorieën worden aangedragen kloppen allemaal, omdat de verschillende systemen de basisdefinities aan zichzelf ontlenen. Zo sluit het systeem zich als een cirkelredenering en blijkt de sluitsteen uiteindelijk een onkritische aanname van kosmologische of theologische aard. Claims van een tegengesteld systeem zijn niet te ontzenuwen, hoogstens als irrationeel te verwerpen: scepticisme kan het rationalisme niet ontzenuwen.

Kants oplossing of beter: verklaring van deze impasse is de volgende: theorieën over de wereld als geheel kunnen hun vermeende kennisuitspraken niet empirisch funderen. Het gaat nooit om begrippelijke kennis, niet om empirisch verifieerbare concepten. Het gaat veeleer om door omvattende, totalistische Ideeën geschraagde voorschriften, om regulatieve Ideeën: als we van bepaalde wetmatigheden uitgaan, moet de wereld zus of zo in elkaar zitten. Deze Ideeën zijn meer extrapolaties vanuit het kenbare, regels als het ware die het kennen oriënteren. Het gaat bij een Idee om het denkbare, niet om het kenbare.

De Idee staat dus altijd op gespannen voet met de empirische werkelijkheid. De sociaal-politieke uitwerking van deze gedachte vinden we in het utopische denken van de 19e eeuw. De utopie heeft daarin een maatschappijkritische functie:

het betreft een nog niet gerealiseerde, denkbare leefvorm die niet te bewijzen is, maar die als kritische oriëntatie voor de beoordeling van het politieke handelen fungeert. Deze kritische functie onderscheidt de utopische architectuur van Etienne Boullée van die van bijvoorbeeld Fourier met zijn Phalanstère.

Waarom maak ik deze overgang naar Kant? Om enerzijds een intrinsieke relatie tussen denken en architectuur, anderzijds een verband tussen kunde en kunst aan te geven. Aan het eind van de *Kritik der reinen Vernunft* spreekt Kant namelijk over de 'Architektonik der Vernunft'. Hij stelt daar:

"Ik versta onder een architektoniek de *kunst* van de *systemen*. Omdat de systematische eenheid dat is wat gewone kennis allereerst tot wetenschap, dwz. uit een louter samenstel ervan tot een systeem maakt, is de architektoniek de leer van het wetenschappelijke element in onze kennis als zodanig, en ze behoort noodzakelijk tot de methodenleer."(B 860/A832)

Even verder wijst hij op de rol van de Idee:

"Ik versta echter onder een systeem de eenheid van de veelvoudige kennis onder een idee. Dit is het begrip van de rede van de vorm van een geheel, in zoverre daardoor zowel de omvang van het veelvoudige als de plaats van de delen onderling *a priori* wordt bepaald."

Doel en vorm van het geheel vallen in de Idee samen. Voor Kant, die nog impliciet van een goddelijke orde uitgaat, zijn beide *a priori* bepaald. Maar niet kenbaar wel extrapoleerbaar vanuit het zelfbewustzijn. Door een schema, waarin de empirische toevalligheden zijn verdisconteerd, wordt de architectonische eenheid ideematig gefundeerd. U zult begrijpen dat Kants doel en vorm architectonisch vertaalbaar zijn in termen van formele doelmatigheid.

De wetenschappelijke activiteit wordt na Kant gekenmerkt door twee tendensen: de eerste - kennis - is erop gericht te bevatten door te identificeren, de tweede wil totaliseren, omvatten. Ligt de eerste activiteit in de begrippelijke werking van het verstand, de tweede omvattende totalisering is een activiteit van de rede.

Deze totalisering blijft echter regulatief en is het effect van een reflectie. Kant werkt dit uit in een andere kritiek: de *Kritik der Urteilskraft*, waarin het lustgevoel in de kunst en de mogelijkheid van een smaakoordeel centraal staan. Daarin vraagt hij zich af onder welke voorwaarden een smaakoordeel of een esthetisch oordeel mogelijk is. De doelmatigheid van de vorm is het centrale criterium, maar deze doelmatigheid is nooit te bewijzen. Zij is slechts op reflexieve wijze te stipuleren: dus door de afzonderlijke gevallen telkens weer opnieuw met elkaar te vergelijken. Dit geldt voor het esthetisch oordeel dat in de diverse kunsten wordt geveld. Hoewel de architectuur bij Kant niet aan bod komt, kan deze naar mijn mening onder de kunsten worden geplaatst: het totaalconcept is gebaseerd op een reflexief oordeel waarin materiële beperkingen worden verdisconteerd en is esthetisch van aard. Kant gaat er echter nog vanuit dat er zoiets bestaat als een

gemeenschappelijke zintuig voor schone kunst: een *sensus communis*. Deze smaak blijkt in feite cultuur-historisch gedetermineerd.

Interessanter is zijn inzicht in een totaliserende trek in het denken zelf. Hij spreekt over een "Anspruch auf absolute Totalität" van de rede. Blijkbaar kan het denken het niet nalaten de veelvoud van de delen te totaliseren. Deze totaliteit is een produkt van de werking van Ideeën. Zij is nimmer bewijsbaar, hoogstens door zijn consistentie en samenhang als een esthetische ervaring te waarderen. Toch wordt deze esthetische ervaring voortdurend maatschappelijk en politiek ingebed. Het vereist om in termen van Jean-François Lyotard te spreken een Grote Vertelling: na een kosmologische, theologische, een humanistische mythe, waarin na Kant het menselijke zelfbewustzijn de laatste toetssteen van de werkelijkheid wordt.

Hier wordt naar mijn mening voor het eerst in modernistische termen, in een periode dat het functionalisme geleidelijkaan de boventoon gaat voeren, op systematisch filosofische wijze een verband gelegd tussen een op empirisch verifieerbare wetten gebaseerde kunde en een door Ideeën gevoede kunst.

(afscheid nemen van de architectonische metafoor binnen het denken: "postmoderne architectuur" is zoveel als een *contadictio in terminis*. (54) Hilde Heynen, in: F. de Wachter (red.) *Over het nut en nadeel van het postmodernisme voor het leven*. 1993.)

2 Probleemoplossend en problematiserend

In Kants kritische filosofie wordt een nieuw inzicht in de werking van het zelfbewustzijn verwoord en een tot dan toe nog ongekende sociaal-politieke en wetenschappelijke oriëntatie gecanoniseerd. Het kritische, op empirische verifieerbaarheid gerichte denken als toetssteen voor de vooruitgang van de mensheid naar een humane, vrije samenleving zal een kleine 200 jaar de westerse cultuur beheersen. Het huidige onderwijs, ook deze academie, is een institutioneel produkt van een Bildungskoncept dat onderwijstechnisch aan het begin van de 19e eeuw zijn beslag krijgt in de oprichting van de universiteit van Berlijn. De oorspronkelijke opzet van de Academie voor Bouwkunst als tweede kansonderwijs voegt zich naadloos in deze op emancipatie en bewustwording gerichte moderne beweging.

Kritisch denken is bewustworden, bewustworden is opheffen en bevrijden van de vervreemding, bevrijd zijn is vrijheid. Architectonisch getoonzette vrijheid, om nog eens op Tzonis terug te grijpen, is "terug te voeren tot de fundamentele wil van de mens om een niet-onderdrukkende omgeving te ontwerpen"(11). Dit kritische denken steunt, zoals gezegd, een functionalistisch denken en rationeel handelen, dat steeds meer uitgaat van schaarste en van beperkte middelen. Dit heeft allerlei sociale, politieke en ethische consequenties. Om een voorbeeld te noemen: rechtvaardigheid wordt tot op grote hoogte gerealiseerd in een zo gelijk mogelijke verdeling van deze schaarste over al diegenen die voor vol, dat wil zeggen rationeel worden aangezien.

Het denken dat hieruit voortkomt, is dus voor alles een *probleemoplossend*

denken. De behoefte naar oplossingen voor sociale problemen structureert niet alleen de wetenschappelijke arbeid, maar ook de filosofische reflectie en in gelijke mate het functionalistische architectonische denken. De architectuur dient de bedreiging en onderdrukkende, vervreemdende effecten van een toenemende industrialisatie en urbanisatie te minimaliseren, liefst op te lossen. De meer utopisch getoonzette architectuur heeft, al dan niet terecht, zelfs de pretentie de toenemende desintegratie van het gemeenschapsleven te compenseren. Utopie is een vorm van sociale kritiek.

"Een utopie", meent Tzonis, "is net als een kunstwerk, symbolisch verzet; zij lijkt meer op een theorie die, in een door haar gecreëerde abstracte taal, de beperkingen beschrijft van het systeem waardoor zij wordt begrensd"(144).

Dit utopisch denken betreft nog een gemeenschappelijk project. Het wordt ingegeven Kants 'Anspruch auf absolute Totalität'. Utopisch denken is onlosmakelijk verbonden met kritiek, bewustwording, bevrijding, met vooruitgang en emancipatie. In het utopische ontwerp wordt duidelijk dat theorie niet een rationalisatie van een materiële praktijk is, maar dat de bewerking van materie pas een collectieve praktijk kan worden als zij door reflectie zin en richting krijgt. Kortom, de architectonische utopie toont dat reflectie een materiële reflex is. Terugvertaald naar Descartes' dualiteit van geest en lichaam: de desparaatheid en disparaatheid van het lichaam met zijn zintuigen vereist een integrerend zintuig dat de rest bij elkaar houdt: de geest. Daarom noemt Nietzsche de geest het meest verfijnde zintuig. Bij Kant wordt duidelijker dat architectuur als materiële praktijk allereerst een esthetische reflectie vereist.

II. Postmoderniteit

Ik maak nu een enorme sprong en werp de vraag op hoe in termen van het voorgaande filosofisch en architectonisch denken zich vandaag de dag tot elkaar verhouden. Waarom leest Van Berkel Deleuze? Wat verklaart de invloed van Derrida's werk in veel hedendaagse architectuur? Algemener gesteld: wat is voor architecten de aantrekkingskracht van een filosofisch gedachtengoed dat bij uitstek door openheid en het breken van regels en eenheid wordt gekenmerkt?

De problematiek van het postmoderne, die zich veel eerder in de architectuur dan in de filosofie voordeed, komt, in termen van het voorgaande, mede voort uit het inzicht dat het oplossen van problemen steeds weer opnieuw en steeds weer nieuwe problemen heeft opgeleverd. Het is vergelijkbaar met het verschijnsel dat de uitvinding van een middel of medium om iets efficiënter te doen geen vrije tijd schept, maar het leven alleen maar jachtiger maakt. Anders gesteld, de door het functionalisme aangedragen oplossingen hebben niet zozeer de sociale nood als wel het functionalisme als stroming opgelost.

Zo is ook het utopisch denken door de vermeende realisering van sociaal-politieke utopieën uitgehold en zijn de Grote Vertellingen - de sociaal-politieke filosofieën van Kant, Hegel en Marx - door hun eigen geschiedenis achterhaald. De rationale systemen bleken, hun rationaliteit ten spijt, uiteindelijk zelf precies dat wat zij meenden te kunnen kritiseren: collectieve mythes. De kritische arbeid van het

zelfbewustzijn heeft tot een explosie van elkaar ontkennende posities geleid die op geen enkele manier meer onder één noemer, onder één totaalconcept zijn te brengen. Kants "Anspruch auf Totalität" is nog slechts een formele geste of een nostalgisch verlangen. Eenheid is ver te zoeken. Volgens sommige critici leven we, Charles Jencks en Arthur Danto ten spijt, in een door kritiekloos pluralisme verscheurde wereld.

Maar misschien is er ook iets anders aan de hand. Laat ik dit naar aanleiding van een recent filosofisch debat illustreren. Jürgen Habermas heeft in zijn strijd tegen Foucault, Derrida, Lyotard en Deleuze getracht aan te tonen dat zij eigenlijk geen filosofie meer bedrijven, maar literatuur schrijven. Kunst dus, geen wetenschap. Goede filosofie namelijk, zo meent Habermas, onderscheidt zich van pseudo-filosofie door haar *probleemoplossende* vermogen. Het is duidelijk dat zijn filosofie bij een bepaald soort architectuur hoort. De genoemde Fransen zouden volgens Habermas terugvallen in een voorrationaleel of zoals hij het bij voorkeur noemt: literatuur of mythologie. Ik roep een opmerking van Tzonis in herinnering:

"Anderzijds hield de voorrationalen mens zich bij het creëren van een ontwerpproduct niet bezig met het oplossen van een probleem, dwz. ontwerpen was voor hem geen probleemoplossend proces"(136).

De Fransen lossen evenmin problemen op, ze creëren slechts problemen.

Het is echter de vraag of hiermee alles is gezegd. Is het niet veelmeer zo dat iemand als Derrida in zijn deconstructieve arbeid bestaande vanzelfsprekendheden tot een probleem maakt, dat hij, met andere woorden, *problematiseert*. De openheid van zijn manier van denken ligt precies in deze principieel problematiserende houding. Soms volhardt hij in de pertinente onwil om bepaalde zaken als een probleem te zien. Vaak ziet hij een probleem waar anderen er geneens een vermoeden. Maar een probleem of een vanzelfsprekendheid tot een probleem maken is niet zozeer het probleem vergroten of nieuwe problemen scheppen, het is een creatieve activiteit die openheid en daarmee voor de gebruiker verantwoordelijkheid genereert.

Dit is één manier om de reflexieve capaciteiten van Franse denkers in te schalen. Wat Habermas niet inziet, wat hij per definitie, gegeven zijn filosofische vooronderstellingen niet kan inzien, is dat bijv. Derrida anders met problemen omgaat: de vooronderstellingen, die mogelijk aan een probleem ten grondslag liggen, worden ter discussie gesteld. Daarmee onderscheidt Derrida zich aanvankelijk niet van de kritische Habermas. Hij weigert echter deze geproblematiseerde ervaring opnieuw op te nemen in een Grote Vertelling, in een totaliserend vertoog, vanwaaruit het emancipatieproces en de vermeende realisering van de vrijheid voortgang kan vinden. Derrida maakt filosoferen tot een problematische, maar open en verantwoordelijke, reflexieve of - hypereflexieve - houding of attitude, die het deelt met de alerte passiviteit van een esthetische ervaring. Als de architectuur zich iets aan Derrida's denken gelegen laat liggen dan zou het wel eens deze openheid kunnen zijn die hem tot interessante gesprekspartner maakt. Zijn problematiserende denkwerk is tevens een doorbreking van een fixatie op een kenbare en planbare toekomst. Door het ervaringsmatige, experimentele gehalte accentueert zijn werk het hier

en nu.

Het problematiserende aspect ligt in het *de* van de deconstructie. Maar waar is het *con*? Wat is het synthetiserende moment? Waar werkt Kants "Anspruch auf Totalität" nog door? Ik ben van mening dat dit niet in de conceptualiteit, niet in het begrip maar vooral een fysiek esthetische - letterlijk als 'waarneming' - ervaring ligt. Zijn problematisering maakt de weg vrij voor een andere blik en een sociaal-politieke sensibiliteit, die niet meer te reduceren is tot de kantiaanse *sensus communis*, tot een gecultiveerde, historisch bepaalde smaak. Maar juist door het niet-begrijpelijke karakter van deze ervaring worden we voortdurend aangezet tot reflectie.

1 Van Utopie naar atopische interval: maai

Architectuur is echter geen filosofie. Ieder medium kent zijn eigen materiële ervaring: literatuur, theater, beeldende kunst, dans, muziek, film en fotografie hebben alle een materialiteit die zich onderscheidt van die van de architectuur. Denken als een naar alle zijden openstaande activiteit roept een ervaring op die ook met architectonische middelen is te toonzetten. De theorie biedt echter geen legitimatie van een praktijk, maar sensibiliseert deze op specifieke wijze. Dat is precies wat Deleuze voorstaat.⁷ In zijn laatste boeken grijpt hij terug op Kants onderscheid tussen begrip en idee. Het problematiserende gehalte van het denken situeert ook hij in de regulatieve, experimentele werking van de Ideeën zelf. Op kantiaanse wijze meent hij dat de beweging van concepten - het begrijpelijke of discursieve denken - in gang wordt gezet en gehouden door een alsmaar wijkend Ideeën die iedere definitieve materialisering weerstreven. De idee laat zich niet uitputten in concepten. Precies in deze spanning opent zich de onoverbrugbare kloof tussen denken en doen, tussen theorie en praktijk. Maar anders dan bij Descartes worden ze door deze kloof onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De werking van de materie is nooit volledig te vatten in het wetenschappelijke kennen, omdat dit erop uit is te identificeren. Materie onttrekt zich aan iedere definitieve identificering. Er is een onophefbaar verschil - een differentie - tussen geest en materie. Deze spanning werkt door in de Idee: "het verschil, stelt Deleuze, is inherent aan de idee; het ontvouwt zich als louter beweging, die een dynamische ruimte en tijd schept die correspondeert met de idee". Strikter geformuleerd: 'Idee' is de bewegelijke kern van het concept, waarin een niet-conceptuele differentie resoneert. De totaliteit blijft als blinde vlek buiten beeld.

7. Zie: Gijs Wallis de Vries, "Deleuze en de architectuur. Aanzet tot een gebruiksaanwijzing", in: *Archis 11* 1993, p. 54-64. "In een tijd dat architectuur en stedenbouw zich moeten meten met snelheid en verandering is deze filosofie van direct belang"(56). "Als Deleuze belang heeft voor de architectuur (inclusief stedenbouw en landschap), dan niet omdat hij in beelden denkt maar omdat hij over beelden denkt"(63). Voor een (beperkte) nederlandse receptie van Deleuzes werk verwijst hij naar critici als Joost Meuwissen (Het blad *Wiederhalb*, Bart Lootsma en Arie Graafland en de architecten Wim van den Bergh en Ton Venhoeven - en van de betrokkenen bij de realisering van een 'deleuziaans' kinderdagverblijf Soest; zie: *De Architect 5* 1993 -, terwijl ook Koolhaas en Van Berkel zich hebben laten inspireren. Over de laatste merkt Wallis de Vries op: "Ben van Berkel heeft een nieuw idee voor de stad ontwikkeld dat een zweem van deleuzianisme heeft"(61) In het buitenland is het vooral Jean Nouvel die in zijn "Transparances" (Traverses 35, 1985) Deleuzes gedachtegoed verwerkt.

De kern van de Ideeën is dus hun geproblematiseerde en problematiserende karakter. Maar, merkt Deleuze op, "het 'problematische' is een toestand van de wereld, een dimensie van het systeem, en zelfs zijn horizon, zijn plaats." In de Idee resoneert de ontoereikendheid van het begrip om de materie te vatten. Deleuze onderschrijft niettemin de aandrift van de conceptualiteit de totaliteit in een Idee te (be)vatten. "Die Anspruch der Vernunft auf Totalität", kan niet anders dan een als gevolg van de werking van de verbeeldingskracht ingezette oneindige fragmentatie in de Idee omvatten en totaliseren. Maar tegelijkertijd werkt het besef door dat deze omvatting een transcendentale illusie, dat wil zeggen een regulatieve fictie, uiteindelijk een kunstgreep is, die niet meer vanuit een kosmologische, theologische of wetenschappelijke metapositie te legitimeren is. In die zin is denken, zo zou ik willen beweren, voor alles kunst-matig.

Volledig begrip, om het maar eens paradoxaal te verwoeren, openbaart zich slechts in een fysieke ervaring, in affectiviteit, in de materie, in het kunstwerk. "Het kunstwerk verlaat het domein van de voorstelling om 'ervaring' te worden" En Deleuze bestemp[elt dit paradoxaal als een transcendentiaal empiricisme of een wetenschap van het zintuiglijke". Toegespitst op de architectuur vraagt hij aandacht voor een opvatting waarbij niet uitgegaan wordt van dat wat gerepresenteerd kan worden in het materie, maar voor dat wat hij "het loutere bestaan van het zintuiglijke" noemt.

Voor Deleuze is de ideale plaats voor de architectuur dan ook niet de utopie, maar een opne plek, een blinde vlek, een niet-plaats, de *a-topie*⁸. Deze niet-plaats is een gebeuren, een worden, een openheid die eigen is aan een wereld die geen Grote Vertellingen meer accepteert en zich bewust is van de noodzaak creatief te zijn. Of om het met de woorden van Samuel Butler te zeggen: de atopie is een *no-where* en een *now-here*, een gebouwd nu en hier.

Laten we deze positionering eens herformuleren met het concept *maai*.

.....

2 Architectonische conceptualiteit

Hoe kan de relatie tussen theorie en praktijk anders worden geduid? Op welk niveau dient het denken over architectuur te worden gesitueerd: de gebruiker (architecturaal denken), de ontwerper (architektonisch denken) of in de theorievorming (architecturologisch denken).⁹ Of zijn compositie, tekening en taal drie aspecten van een denken dat zich bij uitstek laat karakteriseren als spatiale reflexiviteit?

Slot: architek denk

Tot slot resten mij drie opmerkingen ten aanzien van de gepropageerde openheid. Drie obstakels.

1. Welke rol vervult een reflexieve conceptualiteit binnen een vierjarige

8. Zie: Wiel Arets/Wim van den Bergh, *Machinna Artes*. Daarin wordt de machine-idee in verband gebracht met het 'atopon'.

9. Zie: José Depuydt, ... in:

opleiding die aanvankelijk als een op deeltijd gebaseerd tweede-kans-onderwijs werd opgezet om praktiserende bouwkundigen een bredere oriëntatie op hun werkzaamheden te bieden? Welke relatie bestaat er tussen een door moordende concurrentie gemengelde beroepspraktijk en een zichzelf respecterende theoretische scholing die ook niet naar de pijpen van het wetenschappelijke onderwijs wil dansen?

2. Maar wanneer hou je op met vragen stellen? Of: wanneer wordt je de mond gesnoerd? Snoert je baas je de mond? Telkens weer moet er een klein verhaal worden bedacht dat zo vernuftig en creatief is dat de opdrachtgever bereid is zijn eigen inzichten - meestal een mengeling van sociaal-politieke overwegingen, butgetering en functionalistische inzichten - te verdiepen of geheel los te laten. De samenhang van het project wordt voor een belangrijk deel door de conceptualisering gesticht. Kortom, het verhaal dat het ontwerp schraagt heeft een synthetiserende impact. Het concept decodeert en recodeert de blik van de opdrachtgever en activeert - of in het gunstigste geval: re-activeert - een zekere sensibiliteit.

3. En hoe open kan een opleiding zijn die meer dan andere gebaseerd op moderne principes? Hoe open kan een curriculum zijn dat een vooruitgang, een controle en een afronding vereist?

Maar heb ik zonder het te willen en zonder het te beseffen door mijn betoog niet precies dat ontkend wat ik in mijn betoog heb willen bepleiten? Heb ik geen legitimatie geboden voor uw pogingen een open vorm van onderwijs en onderzoek te structureren? Heb ik u niet oplossingen aan de hand gedaan voor een probleem dat het afgelopen jaar het onderwerp van gesprek is geweest? Is mijn eigen betoog nu als problematiserend of probleemoplossend te kenschetsen?